

תוכן עניינים

פתח דבר

י

על דרך העתקת המכתבים

יא

מבוא

- 1 א. העיירה נובי־דבור
6 ב. רשת 'תרבות'
20 ג. בית הספר 'תרבות' בנובי־דבור ותלמידיו
31 ד. המורה צבי פלסר
41 ה. מכתבים בחיי היומיום של הילדים
49 ו. מכתבי תלמידים ככלי חינוכי ברשת 'תרבות'
68 ז. מכתבי תלמידים כאגוד־דוקומנטים
76 ח. בין שתי מחברות
84 ט. היחס למורה וביטויי רגש
90 י. ענישה גופנית
94 יא. זהות היברידית: בין שלילת הגלות לשלילת העצמי
102 יב. מהכיתה החוצה: הבית, הרחוב והטבע
109 יג. סיום: חזרה לנובי־דבור

המכתבים

- 115 א. מכתבים ביום פרידה
177 ב. מחברת המכתבים השנייה
221 ג. מכתבים בודדים

נספחים

- 294 א. 'להתראות בארצנו העובדת': מכתב לילדי משמר העמק
297 ב. 'על משמר עבודת הגאולה': מכתבי המלצה לדב סושינסקי
299 ג. שני נערים מתכתבים עם מנחם אושישקין והנרייטה סאלד
313 ד. צבי פלסר, בית הספר 'תרבות'

ארוז לב, סוף דבר

319

הקיצורים הביבליוגרפיים

323

מפתחות

335

אישים

339

מקומות

341

מקורות האיורים

פתח דבר

עשרות המכתבים האצורים בספר הזה משמיעים מכלי ראשון את קולם הצלול של תלמידים צעירים בבית ספר עברי אחד, בעיירת שדה קטנה בפולין שבין שתי מלחמות העולם. התלמידים מספרים במכתביהם את סיפור כיתתם ובית ספרם; אך זה גם סיפור אישי ופרטי, על עולמם, על תרבותם, על חבריהם ובני משפחתם, על שגרת יומם, מאווייהם, חששותיהם, ועל מורכבות חוויית החניכה שלהם בבית הספר העברי.

ספרנו מתמקד בשמונים מכתבים בעברית, שכתבו בשנים 1934-1935 תלמידים ותלמידות בבית הספר 'תרבות' בעיירה נובי-דבור מזובייצקי שמצפון-מערב לוורשה. 'תרבות' – שם שבוטא תמיד במלעיל – היה בית ספר יסודי, ובלשון התקופה 'עממי', שנוסד בנובי-דבור ב-1930, והמכתבים מוענו אל צבי פֶּלְסֶר (1909-1967), מנהל בית הספר, שהיה גם מורם של הילדים. רוב המכתבים אוגדו ב'מחברת פרידה', שנמסרה לפלסר בנובמבר 1934, ערב עלייתו לארץ ישראל. מקצתם נשלחו אליו לאחר עלייתו, כאשר כבר התיישב בארץ. מעט מן המכתבים מוענו לילדים בני גילם של הכותבים, שהפכו 'חברים לעט' (pen pals), בתיווכו של פלסר ובעידודו.

הכותבים היו ילדים בני 10-11, רובם בנים. כמה תלמידים כתבו יותר ממכתב אחד, ויש מכתבים שנחתמו על ידי כמה תלמידים. את החומר הזה, מונח בקופסה בבית הוריו, מצא באקראי מר ארז לב. המכתבים נשמרו אצל פלסר במשך שנים רבות, וככל הנראה הוא העבירם ליוסף שימקוביץ, סבו של לב מצד אמו, שהיה בין חברי הוועדה הציבורית שהכינה לפרסום את ספר היזכור פנקס נובי-דבור (הספר ראה אור בשנת 1965).¹ פלסר תרם לספר זה מאמר קצר ובו תיאר את תולדות בית הספר וגם סיפר על ההתכתבות עם תלמידיו.²

1 שימקוביץ היה ראש קן 'השומר הלאומי' (לימים הנוער הציוני) בנובי-דבור ועלה לארץ בשנת 1925. הוא פרסם בפנקס נובי-דבור את הרשימה 'די ציוניסטישע יוגנט-באוועגונג' (תנועות הנוער הציוניות), עמ' 201-207. ראו את רשימתו של ארז לב ב'סוף דבר' של ספרנו.
2 פנקס נובי-דבור, עמ' 146-152 (מאמר זה מובא במלואו בנספח ד).

פלסר ושאר שותפיו המקומיים למעשה החינוכי לא קנו לעצמם שם כפדגוגים דגולים, ובאשר לתלמידים – רובם המכריע נספה בשואה שנים ספורות אחר כך, וממילא איש מהם לא יכול היה לשחזר בדיעבד את חוויות ילדותו, כפרק ראשון של חיים ארוכים ובעלי משמעות. אך היא הנותנת: המכתבים חושפים בפנינו היסטוריה של אנשים רגילים, שעומדת לעצמה ואינה מבקשת המשכיות או תובנות מאוחרות, ובוודאי שאינה מתפרשת מתוך ידיעת העתיד לבוא. אלה מכתבים שבראש ובראשונה מספרים בזמן אמת סיפורים פרטיים, בקולם האישי של כותביהם ובעיצומה של ילדותם. אלה סיפוריהם של אסתר ושל רבקה, של דב ושל ישראל, של אלעזר המכונה 'המשוגע' ושל צבי המכונה 'הסוס', ושל הכותבים הצעירים האחרים, תלמידי ותלמידות מחלקה ד' או ה'. בקריאתם יחד, כאסופה, הם מלמדים אותנו פרק חשוב על תרבותם ועולמם החווייתי של ילדים יהודים בפולין, שהתחנכו במוסדות חינוך עבריים וציוניים בין שתי מלחמות העולם, שרשת 'תרבות' הייתה הבולטת שבהם.

המכתבים הללו הם גם דוגמה לפוטנציאל המחקרי הטמון בסוגת 'מכתבי תלמידים', כתעודות היסטוריות ותרבותיות, שבאמצעות קריאה צמודה יש בכוחן לחשוף עולמות רגשיים של ילדות, שאינם נחשפים בתעודות אחרות. ואכן, במהלך המחקר הצלחנו לאתר עוד עשרות מכתבים שכתבו ילדים אשר למדו בבתי הספר של 'תרבות' בפולין בין שתי מלחמות העולם, הן למורים שעלו לארץ ישראל הן לחברים לעט. המכתבים שנשלחו מן המסגרת הכיתתית אל 'צברים' בני גילם, שלמדו במוסדות החינוך של נהלל או קרית ענבים, גבעת עדה או משמר העמק, השתמרו זעיר פה זעיר שם, ומן הסתם כמותם יש עוד רבים שטמונים בארכיונים ובאוספים פרטיים. מכל המכתבים הללו למדנו הרבה, והמידע שצבור בהם משוקע בפרקי המבוא ובנספחים.

לא התיימרנו לספר כאן את סיפורה השלם של רשת 'תרבות' – רשת מפוארת ועתירת הישגים, שמקומה בהיסטוריה של החינוך היהודי העברי בכלל ובתולדות יהודי פולין בפרט ממתין עדיין לתיאור מקיף וביקורתי. בחרנו לספר כאן סיפור ייצוגי אחד, של בית ספר אחד מני רבים, בעיירה אחת מני רבות.

*

שורה ארוכה של אנשים ומוסדות סייעה לנו בהוצאת ספר זה לאור ולהם נתונה תודתנו. ראשון שבהם ארז לב, שהשכיל לשמור את מכתבי התלמידים שמצא בבית אביו והעבירם לתשומת לבנו. הקרן הלאומית למדע (ISF) מצאה את מחקרנו ראוי לתמיכתה (300/19) ואנו מודים על האמון והעזרה. תודה מיוחדת

לד"ר קמיל קייק מאוניברסיטת ורוצלב ולד"ר מיכל רוזוליו-דוידוביץ' שהתמחתה במחקר רשת 'תרבות' על סיועם בהעשרת המחקר ועל הערותיהם, שמקצתן שולבו במבוא. תודה לישראל (שרוליק) פלס, בנו של צבי פלסר, ולצביקה פלצ'ינסקי, צאצא למשפחה מנובי-דבור, שאין דבר בקורותיה של קהילה זו שנעלם ממנו. תודה גם לעוזרי המחקר שסייעו לנו בעבודתנו: שלומית פלדמן ודורית גני מהתוכנית למחקר תרבות הילד והנוער באוניברסיטת תל אביב.

בעבודתנו נעזרנו באוספים שונים, פרטיים וציבוריים, בספריות ובארכיונים – כל אחד מהם מוזכר בתודה במקומו. אנו מודים במיוחד לענת שמעוני, מנהלת הארכיון של המרכז לחקר התפוצות באוניברסיטת תל אביב, שקלטה את אוסף מכתבי נובי-דבור, לארכיוני בית לוחמי הגטאות, לארכיון 'משואה' בתל יצחק, לארכיוני קיבוץ משמר העמק ושומריה, לארכיון יו"א בניו יורק, שם מאוסן הארכיון העשיר של סמינר 'תרבות' למורים בוילנה, ולארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה ע"ש אביעזר ילין, הנמצא באוניברסיטת תל אביב.

הספר רואה אור בהוצאת הספרים מאגנס בשיתוף עם המכון לחקר תולדות יהדות פולין באוניברסיטת תל אביב, ואנו מודים מקרב לב לפרופ' חוי דרייפוס העומדת בראש המכון ולמזכיר ד"ר דרור שגב. יהונתן נדב, מנכ"ל הוצאת מאגנס, עמד לימינו לאורך כל תהליך הוצאת הספר, בעצה ובתשייה, ועל כך יבורך. תודה גם לאלה רסקין, המעצבת הגרפית של הספר ולבני מר עורך הלשון. תודה מיוחדת שלוחה גם לבית שלום עליכם ולמנהלו פרופ' אברהם גוברשטרן על התמיכה בהוצאת הספר, לקרן יהושע רבינוביץ לאמנויות ומשרד התרבות והספורט, ולקרן בן שמש של קרן קיימת לישראל על סיועה באמצעות המכון לתולדות ההתיישבות והציונות. תודה גדולה אנו מוקירים לביתנו האקדמי באוניברסיטת תל אביב: בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה ע"ש חיים רוזנברג, בית הספר למדעי התרבות ע"ש שירלי ולזלי פורטר והקתדרה למדעי היהדות ע"ש סר אייזיק וולפסון. תודה לכולם.

ולבסוף, התודה הגדולה מכולם, לבני משפחותינו, ובמיוחד לשרון אסף ולדורון וינשטוק, שהשתתפו אתנו בחדוות הגילוי, ביגיעת המחקר ובהתרגשות הנפש.

דוד אסף ויעל דר

אוניברסיטת תל אביב

ה. מכתבים בחיי היומיום של הילדים

משנות השבעים של המאה ה-19 ועד 1924 היגרו מעל 2,700,000 יהודים ממזרח אירופה אל מרכז אירופה ומערבה, ובעיקר אל מעבר לים, לא כולל מאות אלפי יהודים שהיגרו בתוך האימפריה הרוסית עצמה, מצפון לדרום, מן העיירה אל העיר וכמה עשרות אלפי יהודים שעלו לארץ ישראל. 'הייתה זו יציאת מצרים בגרסה מודרנית, של עם שביקש להשתחרר מהשעבוד הכלכלי ומהרדיפות שהיו מנת חלקו בארץ מוצאו', תיאר זאת ההיסטוריון גור אלרואי.¹ לאורך כל שנות ההגירה היהודית הגדולה היה למכתבים תפקיד רב חשיבות, הן בחילופי מידע הן בשמירת הקשר בין בני משפחה וחברים, שגבולות בינלאומיים, ימים או אוקיינוסים הפרידו ביניהם.² הכתיבה האפיסטולרית הפכה באותן שנים לתופעה תרבותית רחבת ממדים וחוצת יבשות, וחקר המכתבים, על היבטיהם התוכניים והצורניים, הפך להיות ענף זמין ופורה בכל תחומי ההיסטוריה.³

השיר הרגשני הידוע, 'א בריוועלע דער מאַמען' (מכתב לאמא), שנכתב בניו יורק בשנת 1907 על ידי שלמה שמולביץ, שבעצמו היגר בשנת 1898 מפּינסק, הפליא לתמצת את משקלו הסמלי של המכתב במסגרת המשפחתית והקהילתית ואת התלות הרגשית שנכרכה בקבלתו ובציפייה לכואו. התקבלותו הנלהבת של השיר וגלגוליו הרבים מלמדים עד כמה הצליח לגעת ברגשות העמוקים ביותר של אלה שזימרו אותו, בארצות המוצא וההגירה כאחת. הנה כמה שורות ממנו:

אַ בריוועלע דער מאַמען, (מכתב קטן לאמא)

זאַלסטו ניט פֿאַרזאַמען; (אל נא תתמהמה)

שרייב געשווינד, (כתוב מהר)

ליבעס קינד, (בן אהוב)

שענק איר די נחמה... (הענק לה נחמה)

די מאַמע וועט דיין בריוועלע לעזן, (אמך תקרא את מכתבך)

און זי וועט גענעזן, (ותבריא)

היילסט איר שמערץ, (רפא את מכאוביה)

1 אלרואי, המהפכה השקטה, עמ' 9.

2 דוגמה מעניינת להתכתבות כזו הביא אלרואי, שם, עמ' 121-122. דוגמה ספרותית ידועה להתכתבות שמשקפת את ההגירה הפנימית בתוך האימפריה הרוסית, היא סדרת המכתבים הסאטירית פרי עטו של שלום עליכם, בין מנחם מנדל הנמצא באודסה לבין רעייתו שיניה-שינדל שנותרה בעיירה.

3 ראו לדוגמה, דייוויס, פולין דרך ההיסטוריה של הרואר; אלרואי, מכתבי מהגרים. ברור האחרון מתמקד חקר המכתבים בשלושה תחומים: היסטוריה של רגשות; היסטוריה 'מלמטה'; היסטוריה של חיי יומיום, ראו סמפילדה, היסטוריות של האני, עמ' 22-49. עוד על הכתיבה האפיסטולרית לסוגיה ראו (מעט מהרבה): הרלון, שקי דואר ישנים; מלון, שלך לתמיד (ושם ביבליוגרפיה נוספת).

איר ביטער הערץ, (גם לבה המר)
דערקוויקסט איר די נשמה. (חדש את נשמתה)

אך הבן, שהיגר לאמריקה ושם הקים לעצמו משפחה חדשה, מתעלם מתחונניה של אמו:

כ'האָב אים געשיקט אַ הונדערט בריוו, (שלחתי לו מאה מכתבים)
און ער האָט נאָך קיין שום באַגריף, (והוא, אין לו שום מושג)
אַז מײַנע ווונדען זײַנען טיף. (על מכאובי העמוקים)⁴

המכתבים היו אפוא חלק מתרבות טרנס-לאומית, שביקשה לגשר בחומר וברוח בין ארצות ההגירה במזרח אירופה לבין יעדי ההגירה העיקריים – ארץ ישראל, מערב אירופה, ארצות הברית ודרום אמריקה.⁵ לא רק מכתבים נשלחו, אלא גם מברקים וחבילות, כסף, בגדים וחבילות מזון, צילומים ומזכרות, ספרים, הצגות תיאטרון והופעות מוזיקליות שנדדו משם לכאן. מאות עיתונים ומקומונים בעברית, בידיש (היומון הניו-יורקי 'פּאָרווערטס' הוא הדוגמה הבולטת) ובשפות אחרות דיווחו בהתמדה על המתרחש בכל תפוצות ישראל. כל אלה סייעו בשימור הקשר החי בין מיליוני יהודי פולין שנותרו ב'אַלטער היים' (הבית הישן) לבין המיליונים שהיגרו ממנה, התגעגעו לבני משפחותיהם שנותרו מאחור, חשו רגשות אשם והיו צמאים למידע שוטף.⁶

חליפת מכתבים הייתה חלק בלתי נפרד גם מתרבות היומיום של הילדים, בבית ובבית הספר. מכתבים שהגיעו ממרחקים הוקראו בקול במסגרת המשפחתית ומכתבי תשובה נוסחו לא פעם כטקסט משותף, ולא רק משיקולי חיסכון בנייר. המכתבים עצמם, על מעטפותיהם, נצטוו ונשמרו כארכיון משפחתי, אות לחשיבותם התרבותית והרגשית, ושימשו טקסטים לקריאה חוזרת וייצוג של זיכרון המשפחה השלמה טרם התפרקה והתפצלה.

4 שמולביץ, שירים, עמ' 132-134. על השיר ומחברו ראו אסף, מכתב קטן לאמא.

5 המונח 'טרנס-לאומיות' מכון כאן למרחב מדומיין, חוצה לאומים ויבשות, המקיים קשרי גומלין תרבותיים, כלכליים, פוליטיים ואישיים בין פרטים או קבוצות בארצות היעד והמוצא. דוגמה לתרבות טרנס-לאומית תוססת של מהגרים יהודים ממזרח אירופה לאמריקה בעשורים הראשונים של המאה העשרים היא מחקרה של קוברין, ביאליסטוק היהודית ותפוצותיה, וראו גם: ברניקמן, קשרים טרנס-לאומיים. לסקירה ביקורתית של השימוש המחקרי במושג זה ראו קיוויסטו, תיאוריה של הגירה טרנס-לאומית.

6 דוגמה לכך הוא אוסף של כ-450 מכתבים בידיש ובפולנית, ששלחו שלושה דורות של בני משפחה אחת בוורשה בשנים 1925-1939 לכן משפחתם, שהגיע ארצה בעלייה הרביעית ('עליית גרנסקי'). על אוסף זה, ששמור בארכיון המרכז לחקר התפוצות באוניברסיטת תל אביב (אוסף שמואל שק, T-9, תיק 17), ראו קולה, דיוקן עצמי של משפחה.

אֲנִי יוֹדֵעַ לְחַרֵּשׁ,	פָּרַח טוֹסֵזְהָב
בַּהָרִים כָּבֵד צֹאן רְעִיתוֹ,	עַל פְּנֵי יָם כְּנֶרֶחַ —
הַחֲרָחֲצוֹתַי כָּבֵד בַּיָּם	מִצִּיּוֹן אֶל הַגּוֹלָה,
וּבְחֵל אָבִיב הַיּוֹתֵי. —	יִבְסִיּוּ אֲנֶרְחָ.
שִׁלְךָ בְּאַהֲבָה עוֹדֵד,	יֵלֵךְ אֶל רְעוֹ כּוֹחֵב:
בְּרִכּוֹת לֶךְ בְּלֵי דָי,	”וְיֹסֵף חֵבֵב, שְׁלוֹם!
קַח צִיָּדָה וְקַח פְּלֶבֶד	מֵאֵד עֲלֶיךָ אֲהַנְעִנֶנּוּ,
וְסֵעַ שָׂהָר אֲלֵי!”	בּוֹא מֵהָר הַלְלוּם!
פָּרַח טוֹסֵזְהָב	אִין יִפְחָ עוֹד כְּאַרְצֵנִי —
עַל פְּנֵי יָם כְּנֶרֶחַ —	נִיל וְאוֹד בְּכֵל פְּנֵה.
מִצִּיּוֹן אֶל הַגּוֹלָה,	אֲנִי לוֹמֵד בְּבֵית-הַסֵּפֶר
יִבְסִיּוּ אֲנֶרְחָ.	וְעוֹבֵד נֵם בְּנֶנְחָ.
נְחוּם שְׁמִינְלֶסְקִי	

7

בשיר 'אֲנֶרְחָ' מאת נחום שמינלסקי (1911-1943) המכתב מן הילד הארץ-ישראלי עודד אל חברו לעט יוסף שבגולה מועבר על ידי טווס הזהב, מוטיב עממי מזרח-אירופי המזוהה עם געגועים ותקוות

מרכזיות ההתכתבות בחיי ילדים יהודים בפולין בין שתי מלחמות העולם משתקפת גם באזכורים רבים שלה בספרי לימוד, בעיתוני ילדים ובספרות ילדים מאותה עת, גם כזו שנועדה לפעוטות. כזהו למשל הסיפור המחורז 'אֶ בְּרִיוּעֵלֶע' (המכתב).

מאת קדיה מולודובסקי, שהתפרסם לראשונה בשנת 1936.⁷ מולודובסקי, שהיגרה שנה קודם לכן לארצות הברית, תיארה בהומור שגרת התכתבות בחיי ילדים בני משפחה יהודית בוורשה עם בני משפחתם שמעבר לים:

אמרה אמא: לאמריקה מכתב נריצה / לדודה חנה-שרה-גילה-רנה-דיצה.
מכתב? מדוע לא? מכתב אפשר לכתב. / אך אין ניר! ובאין ניר אין טוב!

ילדי המשפחה נרתמים למיזם הכתיבה המשותף: הבנים חיפשו נייר, הבנות – דיו ועט.

הכל יש. אז קראו: חזק ונתחזק! / ויכתבו מכתב, שפתים ישק!

ילדים כותבים מכתב. ציור של תרצה טנאי ל'המכתב' של קדיה מולודובסקי

עתה כותבים הילדים, במאמץ משותף, את המכתב, וכל אחד מהם משרטט את אותיות האל"ף-בי"ת העברי שנפלו בחלקו. סוף דבר, המכתב נשלח והגיע לתעודתו:

[...] ובאמריקה בלה ספרו, פי / חיה ודינה וברכה וזרח ופרץ ושמעיה

(אחד לא נעדר, הזכרנו את כלם) / כתבו מכתב שאין כמוהו בעולם!⁸

7 השיר התפרסם לראשונה בעיתון קינדר־ער־בינד (ידיד הילדים), 15 בפברואר 1936, ונרפס בספרה אפן בארג, ניו יורק 1938, עמ' 65-67.

8 השיר 'המכתב' תורגם לעברית על ידי נתן אלתרמן ונכלל באסופת תרגומים של שירי מולודובסקי לילדים (פתחו את השער, עמ' 56-60). קובץ זה, שנרפס בארץ ישראל ב-1945, התקבל בחום מיד עם הופעתו ונקרא גם כמעין גל-עד ליהדות אירופה שחורבה. ראו דר, קנון בכמה קולות, עמ' 184-203.

הילדה באמריקה קוראת את המכתב שהגיע. ציור של תרצה טנאי ל'המכתב' של קדיה מולודובסקי ואכן, הילדים היו שותפים מלאים לפרקטיקה של ההתכתבות: הם אספו בולים שהודבקו על המעטפות, ואף כתבו בעצמם מכתבים לבני משפחה, לחברים לעט או למערכות עיתונים שהיו מנויים עליהם, שם גם קראו מכתבי ילדים אחרים שפורסמו במדורים שיוחדו לשם כך.

רשתות החינוך היהודי המודרני בפולין, ובראשן 'תרבות' וצ'יש"א, עודדו את הילדים לאתר חברים לעט ולהתכתב אתם, והדבר השתקף גם בכיטאוני הילדים והנוער. בבתי הספר החילוניים בידיש של רשת צ'יש"א יוחס ערך חינוכי רב להתכתבויות בידיש, הן עם תלמידים מבתי ספר אחרים בפולין הן עם תלמידים ברחבי העולם היהודי.⁹ מנקודת מבטם של המחנכים זו הייתה עוד דרך לבטא את רעיון האחוה והסולידריות של ה'ידישלאַנד', ארץ היידיש המדומיינת, שאיחדה מיליוני יהודים דוברי יידיש בכל העולם.¹⁰

לעומתם, בבתי הספר של 'תרבות', ששללו את היידיש, הושם הדגש על התכתבות בעברית, בעיקר עם חברים לעט בארץ ישראל, אך גם התכתבות בעברית עם ילדים בפולין נתפסה כדבר לגיטימי שיש לעודדו. כך למשל, ב'עולמי הקטן', עיתון הילדים המצויר שנועד לתלמידי הכיתות הנמוכות בבתי הספר היסודיים של רשת 'תרבות', נדפס מכתב שכתבה נערה בת תשע, תלמידת בית ספר פולני ממשלתי ב'דונסקה וולָה' (Zduńska Wola), שבעיירתה לא היה בית ספר עברי, אך היא רוצה להתכתב בעברית עם בנות-גילה, בפולין או בארץ ישראל:

9 בר-אל, בין העצים הירקרקים, עמ' 129-141, 223-229, 327-330.
10 על ההיבטים הטרונס-לאומיים והרכ-לשוניים שבתוכם פעלה היידיש המודרנית ראו הרשב, התרבות האחרת.

מי רוצה להחליף מכתבים?

הנני בת תשע, תלמידת כיתה ג' בבית ספר פולני. עברית אני לומדת בבית, כי בעירנו אין בית ספר עברי. חבל שאין לי עם מי לדבר עברית. רוצה אני מאד להחליף מכתבים עם ילדה מארץ ישראל או עם תלמידת בית ספר עברי מפולניה. מי שרוצה יכתוב אלי ואני אענה ברצון רב.

אני גרה בזד. -וולה ברחוב פילסודסקי, מספר 10

רבקה פשדבורסקה¹¹

גם עיתוני הילדים בני הזמן בארץ ישראל אזכרו התכתבויות וציטטו חילופי מכתבים של ילדים מפולין. כך למשל, בשבועון 'דבר לילדים', שפעל מ-1936 בחסות הסתדרות העובדים והיה עיתון הילדים החשוב והמשפיע ביותר באותה עת, פורסמו מפעם לפעם מכתבי ילדים מהגולה, תוך עידוד הקוראים הצעירים להתכתב עמם. יצחק יציב, מייסד העיתון ועורכו, נרתם למלאכה באופן פעיל, וברשימה 'אני טס לפולין', סיפר על ביקורו בעיר בריסק (Brześć Litewski) ב-1937, שבועות ספורים לאחר פוגרום שנערך ביהודי העיר. הוא מסר לקוראיו הצעירים 'דרישת שלום חמה' מתלמידי בתי הספר העבריים בעיר והאיץ בהם לכתוב להם:

הלכתי מכתה לכתה וסיפרתי [על חיי הילדים בארץ] ובכל כיתה ישבו התלמידים ועיניהם בוערות מצימאון ומתשוקה לדעת את כל הנעשה בארץ. הם רוצים לבוא בכתובים עם ילדי הארץ. הם גם כותבים אבל לא תמיד מקבלים תשובה. הבטחתי להם שאורז את קוראי 'דבר לילדים' בארץ שיכתבו להם. ואמנם ילדי הארץ צריכים לכתוב.¹²

ואכן, כבר בגיליון הבא פרסם העיתון שלושה מכתבים שכתבו תלמידים מקיבוץ גבע, מבבלפוריה ומבית הספר 'תחכמוני' בירושלים, בעקבות רשימתו זו של יציב.¹³ היענותם של בני הארץ לאתגר ההתכתבות עם ילדים בגולה לא הייתה מובנת מאליה. דוגמה מעניינת לכך מצאנו כבר בשנת 1928 בעיתון 'הקלסיק', שהוציאו לאור מורי ותלמידי כיתה ו' של הגימנסיה העברית הרצליה בתל אביב. במדור 'מחיי המחלקה' נכתב כך:

11 עולמי הקטן, 9 ביוני 1939, עמ' 9.

12 'אני טס לפולין', דבר לילדים, כרך ג, חוברת 11, 17 ביוני 1937, עמ' 7.

13 'ילדי ארץ ישראל שבביל ילדי בריסק', שם, חוברת 12, 1 ביולי 1937, עמ' 15.

הגימנסיה בסומבור (יוגוסלביה)¹⁴ פנתה במכתב למחלקתנו ובו הם מבקשים לבוא אתנו בחליפת מכתבים בכדי לחזק את הקשר בינם ובין הארץ. במכתבם הם מתארים את סבלותיהם מתגרת ידם של המתבוללים המפריעים להם בעבודה הציונית. הם מביעים את צערם על שאינם יודעים לכתוב עברית (המכתב נכתב בצרפתית) ומקווים לתקן את המעוות בשנה הבאה. ועד המחלקה השיב להם במכתב מפורט ולבבי שבו הוא מחזק את ידיהם בעבודתם. כמו כן שלח להם את פרוספקט הגע"ה [הגימנסיה העברית הרצליה].¹⁵

לכאורה הגיבו תלמידי הכיתה בתל אביב בדרך חיובית ומנומסת, אך ממאמר נוסף של אחד ממורי הכיתה, שפורסם באותה חוברת עצמה, אנו למדים שההיענות הייתה חלקית ולא מתוך עניין או רצון אמיתי להתכתב עם ילדים השונים מהם:

הגיע למחלקה מכתב מיוגוסלביה. לכאורה, הרי צריכה הייתה בשורה זו מאחזינו התלמידים שבגולה לעורר עניין רב, אלא שהאדישות לכל ענייני הלאום שבה שקוע רוב התלמידים, עוברת כל גבול. ולפעמים מתעורר יאוש עמוק בהסתכלנו אל עצמנו [...] אני פונה אליכם מעל דפי עיתוננו: עוד לא אחרתם את המועד! התקשרו במכתבים עם חבריכם בגולה המצפים בכיליון עיניים למילה הארץ-ישראלית.¹⁶

מדוע לא נענו תלמידי הגימנסיה בהתלהבות למכתבם של תלמידי סומבור? אולי משום שעיירה זו הייתה נידחת, גם במושגי הגולה שאותה הכירו התלמידים התל-אביבים, ואולי משום שהמכתב נכתב בצרפתית ולא בעברית, מה שכנראה הקשה על התכתבות חופשית. בין כך ובין כך, בתוך שנים מספר עתידה להשתנות אווירה זו.

התכתבויות בין בני הארץ לילדי הגולה אוזכרו גם בספרי ילדים בני הזמן שראו אור בארץ ישראל. אחד הידועים בהם, שהיה אהוב מאוד על בני התקופה, הוא 'פְּנֵי הַיּוֹרָה', פרי עטו של המחנך רב-ההשפעה אליעזר שְׁמַאֲלִי. הספר, שנדפס בשנת 1937, מתאר שנה בחיי כיתה ו', בבית חינוך לילדי עובדים בתל אביב, תוך תיאור שגרת יומם של התלמידים והאירועים המרכזיים בחייהם. לא פחות מארבעה פרקים הוקדשו בספר לחליפות מכתבים שניהלו תלמידי הכיתה התל-אביבית עם 'ילדי הגולה', ובהם הובאו המכתבים בלשונם כביכול, לכאורה בלי התערבות המורה או המחבר.¹⁷ המכתבים ששזר שמאלי בספרו נועדו לא רק למסגר את ההתכתבויות הללו כחלק בלתי נפרד של תוכנית הלימודים אלא גם

14 קהילה זו (בהונגריה: Zombor) נמצאת היום בצפון סרביה, סמוך לגבול עם הונגריה.

15 הקלסיק: יוצא לאור ע"י המחלקה ה-6א ב.ג.ע.ה., תמוז תרפ"ח, עמ' 8.

16 ט' ויטקובסקי, 'על הפרק', שם, עמ' 2. הכותב הוא המשורר ואיש בית"ר טוביה ויטקובסקי.

17 בני הירור, עמ' 59-65, 75-79, 115-118, 119-123.

הציגו לקוראים דגמים ראויים של כתיבה ודגמים קשובים ואמפתיים של קריאה. באמצעות דמותו הספרותית של דב, המורה הנערץ על תלמידיו, ניסה שמאלי לשרטט את המודל הכיתתי הרצוי להתייחסות אל מכתבי התלמידים מפולין. הדבר בולט במיוחד בתיאור שבו קורא המורה באוזני תלמידיו מכתב מילדי כיתה ו' בבית הספר 'תרבות' בעיירה רוז'ישט'שה, שהביאה עמה אורחת, 'מורה בבתי ספר עברים של החברה "תרבות" בפולניה' (מה שמסמן את רשת 'תרבות' כמעין אחות תאומה של בתי הספר של זרם העובדים בארץ). אין זה מקרה כמובן – אף כי קוראי הסיפור אינם מודעים לכך – שרוז'ישט'שה (Rozyszcze) שבפולין היא עיירת הולדתו של שמאלי עצמו. עם סיום הקריאה פונה המורה אל תלמידיו בהתרגשות:

כולנו חוטאים אנו ביחס לילדי הגולה. שכחנו אותם [...] הם מחסרים את לחמם מפייהם ומוסרים את פרוטתם האחרונה, כדי שהקרן הקיימת תוכל לקנות אדמה בשבילנו כאן. ובמה אנו גומלים לילדים האומללים הללו חלף מסירותם לארץ, לשפה העברית ולנו, היושבים כאן?! הן רק דבר מצער הם מבקשים מאתנו, רק משאלה אחת צנועה: דרישת שלום מארץ ישראל, טיפת ניחומים לכוסם המלאה דמעות, יגון וצער. הנמנע מהם את הדבר הפעוט הזה? האם לא ימצאו בתוכם ילדים שיענו להם בשמחה ורצון!?

בכיתה עבר רחש. עשרות ידיים הונפו בבת אחת. האורחת העבירה את עיניה עלינו ודמעות נוצצו בתוכן.

– נבחר מתוכנו שלושה ילדים והם יכתבו להם מכתבים – קראה רָנָה.

[...] מסכימים – קראו הילדים פה אחד – כולנו מסכימים.

העננה נסתלקה. השמש זרחה שוב בכיתה. העיניים נוצצו והפנים צהלו. יש כל כך הרבה לכתוב להם, כל כך הרבה!¹⁸

תגובתם הנלהבת של התלמידים אין בה, כשלעצמה, כדי להעיד על יחסם הנפשי של ילדי הארץ אל אחיהם בפולין, שהיה בוודאי מורכב יותר. עם זאת ניכר כאן המאמץ החינוכי של שמאלי להפוך את ההתכתבויות הללו, שמקורן ביוזמה ממסדית מלמעלה המשותפת למורים בפולין ובארץ ישראל, למשהו שיצמח מלמטה, מן הילדים עצמם. בחירתו לכלול זאת בספרו, שנקרא על ידי הילדים בשעות הפנאי ובמרחב הפרטי שלהם, מעידה על ציפייה שקוראיו יישמו את רעיון ההתכתבות עם ילדי הגולה במרחב המשותף של הכיתה.